

УДК 94(477) «1921/1929»

**Громадська діяльність агрономів у добу 1920-х рр.:
науково-технічна секція Всеробітземлісу**

О.Є. ЛИТВИНЕНКО

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького м. Черкаси, Україна,
E-mail: myvalencia@rambler.ru

Авторське резюме

Народний Рух України був однією з найбільших і найавторитетніших партій 1990-х рр. В статті розглядається розвиток громадського руху агрономів УСРР у 1920-х роках на прикладі Науково-технічної секції Всеросійської спілки робітників землі та лісу. Йому, без сумніву, у пореволюційний період належала визначна роль в об'єднанні агрономічних працівників навколо єдиного центру. Утворившись у березні 1923 р., НТС Всеробітземлісу взяла активну участь у консолідації сільськогосподарських сил, захисті матеріально-правових інтересів членів секції, професійній та культурно-освітній роботі. Становлення мережі НТС відбувалося спочатку на рівні Києва та інших губернських центрів, а згодом охопило й інші міста УСРР. У 1925 р. спілка розділилась на три окремі підсекції – агрономічну, лісову, землевпорядну, що об'єднувались загальним секретаріатом. Організаційна структура НТС включала Українське бюро агросекції, окружні і районні бюро та місцеві агроосередки господарських підприємств. Згодом районні бюро було скасовано і надалі зберігалась триступенева система організації. На агроконференціях НТС Всеробітземлісу вирішувались численні проблеми, що стосувались матеріального забезпечення виконавчих обов'язків агроспеціалістів, організації каси взаємної допомоги, поліпшення правового та побутового становища членів спілки.

Крім цього, з боку НТС значна увага надавалась зв'язкам з державними, кооперативними і господарськими організаціями, організації освітніх сільськогосподарських осередків, обміну думок між агроспеціалістами за допомогою друку власних професійних часописів. Всього у 1920-х роках Науково-технічній секції вдалось залучити до своїх лав близько 5 тис. агрономів.

Ключові слова: агрономи, агрономічна громадська діяльність, Науково-технічна секція, Всеукраїнське агрономічне товариство, Укрбюро агросекції, культурно-освітня діяльність, А. Терниченко, «Український агроном».

Agronomists social activity 1920th.: scientific-technical section of Vserobitzemlic

O.YE. LITVINENKO

Cherkasy Bohdan Khmelnytsky national university, Cherkasy, Ukraine,
E-mail: myvalencia@rambler.ru

Abstract

The development of USSR agronomist civil movement in 1920th by the example of scientific-research section of all-Russian ground and forest workers society is observed in the article. Undoubtedly, this development played an important role in uniting agronomical workers around one single center. Being created in 1923 STC of Vserobytzemlis took active part in consolidation of agricultural forces, protection of substan-

© О.Є. Литвиненко, 2015

tive interests of section members, professional and cultural-educative work. At first, the formation of STC network was on the level of Kyiv and other governorate centers, and later on it embraced other USSR cities. In 1925 the section divided into 3 separate subsections: agronomical/agricultural, wood, land use planning, that were united by general secretariat. The organizational structure of STC included Ukrainian agricultural section bureau, district and region bureau and local agronomical centers of economic enterprises. Then, region bureaus were abolished and hereafter a three-stage organization system was preserved. At agronomical conferences of STC Vserobytzemlis numerous problems were solved that concerned material security of ministerial duties of agronomical experts, cash organization of mutual help, improvement of legal and everyday status of section members. Besides, on the side of STC great attention was paid to relations with state, cooperative and economical organizations, organizations of educational agricultural centers, the exchange of thoughts between agronomical experts by means of their own professional periodicals. All in all in the 1920th the scientific-technical section managed to involve about 5000 agronomists to its ranks.

Key words: agronomists, agronomic social activities, Scientific-technical section, Agronomic All-Ukrainian Association, Ukrainian office of agronomical section, cultural and educational activities, A. Ternychenko, «Ukrainian agronomist»

Постановка проблеми. Громадські об'єднання завжди були важливим елементом суспільної самоорганізації і динаміки поведінки соціуму. Звідси потреба в таких організаціях, яка полягає у створенні інституційних основ громадянського суспільства. Детальне вивчення громадського руху в 1920-х роках, зокрема на прикладі агрономічних працівників, дає змогу зрозуміти історичний досвід таких об'єднань, що може стати в нагоді в сучасних умовах.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблема громадських об'єднань тривалий час викликає підвищений інтерес у науковців. Сучасна українська історіографія налічує значну кількість праць присвячених громадському руху у 1920-х роках, серед яких виділяються монографічні праці та статті О. Мовчан [9], М. Журби [3], І. Терлецької [16], О. Ганжі [2], дисертаційні дослідження С. Свистовича [15], О. Абраумової [1]. З тематики громадської діяльності агрономічних об'єднань слід виділити також дослідження В. Шарпатога [17] і В. Марочка [8]. Свою увагу вони звернули на діяльність Всеукраїнського агрономічного товариства. Однак, поза увагою науковців залишилось питання громадської ролі Науково-технічної секції Всеросійської спілки робітників землі та лісу (Всеробітземлісу) – одного з авторитетних агрономічних об'єднань вказаного періоду, що діяло в УСРР. Останнім зумовлюється тематика представленої розвідки.

Мета дослідження полягає у висвітленні громадської роботи агрономічних працівників у 1920-х роках на прикладі Науково-технічної секції Всеробітземлісу.

Виклад основного матеріалу. До початку 1920-х років історія створення громадських об'єднань агрономічних працівників в Україні вже мала свої традиції. У дореволюційний період та революційні часи заявляли про себе товариства «Український агроном», «Київське агрономічне товариство», «Центральний комітет агрономів», «Херсонський союз агрономів», «Всеукраїнське агрономічне товариство» та інші. Починаючи з 1920 р. в Україні орга-

нізувалися профспілки «робітників землі», що мали своєю метою захист громадсько-професійних інтересів агрономів, землевпорядників, лісівників та інших спеціалістів сільськогосподарства. Одним із перших громадських осередків, який почав об'єднувати агрономічних спеціалістів у пореволюційну добу, стала Науково-технічна секція Всеросійського союзу робітників землі та лісу. Перше відділення НТС було створено 15 березня 1923 р. при Київському губернському відділі спілки Всеробітземлісу. Останній, як головний орган управління НТС, був утворений значно раніше – у серпні 1920 р. зборами делегатів Всеукраїнської конференції всіх профспілок. Його завдання передбачали об'єднання усіх сільськогосподарських працівників, які працювали у радянських і культурних господарствах, комунах та артілях, а також активну участь в організації сільськогосподарського виробництва й керування цим виробництвом: розгляд планів, підготовка виступів господарських організацій та інше [4, с.7].

Створенню Київського відділу НТС передували численні всеукраїнські зібрання агрономів при Народному комісаріаті земельних справ, зокрема у лютому 1923 р., які, за словами відомого агронома і громадського діяча А.Г. Терниченка, стали «найкращим виразником потреб сільського господарства й агрономії на Україні» [18, с.98]. Вказані зібрання допомогли виявити тодішній стан сільського господарства та визначити роль агрономії у справі його відновлення. Врешті-решт розпочалися розмови про утворення секцій або інших організацій, що мали замінити собою профспілку. Це вилилося у спроби перетворення Всеукраїнського агрономічного товариства, створеного у 1921 р., у масову широку організацію відповідних фахівців [11, с.4-5]. Між тим, за перший місяць роботи київська губернська секція об'єднала на добровільних засадах близько 70 % усіх спеціалістів губернії, що втричі перевищувало членів філії Всеукраїнського агрономічного товариства, яка вже три роки діяла в цьому регіоні.

Визнання НТС на державному рівні від-

булось за участю Центрального комітету Всєробітземлісу, який схвалив ідею створення науково-технічної секції. На початку серпня 1923 р. друга сєсія розширеного пленуму ЦК Всєробітземлісу виробила положення про НТС для київського бюро, яке в майбутньому визначало в цілому діяльність секції. Мета і завдання НТС включали об'єднання всіх сільськогосподарських і науково-технічних сил губернії, вивчення сільськогосподарської галузі, використання знань для піднесення сільського господарства; захист матеріально-правових інтересів членів секції і поліпшення умов їхньої праці та побуту, участь сільськогосподарських спеціалістів у культурно-освітній та професійній роботі [19, с.50-51].

Спочатку НТС організовувались лише на рівні Укрбюро та губернських відділів. Багато спеціалістів скептично ставилися до нової організації, що пояснювалось відсутністю відповідних коштів на витрати секцій та негативним ставленням до неї окремих організацій та осіб. Проте секція зростала, поширюючись від губерніальних центрів на округи і вдосконалювала свою організаційну структуру [10, с.5].

Після утворення першого відділу НТС у Києві розпочалась робота з організації інших осередків секції. У вересні 1923 р. утворився відділ НТС на Волині, у листопаді 1923 р. – на Донеччині, у грудні 1923 р. – на Катеринославщині та при Українському бюро Всєробітземлісу, у січні 1924 р. – на Поділлі, у лютому 1924 р. – на Одещині, у березні 1924 р. – на Полтавщині і Чернігівщині, в липні 1924 р. – на Харківщині. Спочатку згідно з положенням про секції Всєробітземлісу НТС носила загальний характер і об'єднувала всіх спеціалістів сільського і лісового господарства. Однак, з поширенням роботи НТС, почала виникати потреба спеціалізації секції, що згодом і відбувалось [13, с.73].

В діяльності Центрального бюро НТС особливе місце займало питання членства у агросекціях. На початковому етапі створення агросекцій, вступ до об'єднання відбувався на добровільних засадах. Агроном, будучи членом профспілки, механічно переходив до членів агросекції. Таким шляхом вдалось залучити у ряди НТС близько 85 % агрономів [20, с.63]. Всього за період 1923-1928 рр. агросекціям в Україні вдалось об'єднати близько 5 тис. агрономів [19, с.59].

За перший рік діяльності НТС відбулось 25 засідань бюро і президії секції, 5 об'єднаних засідань з правлінням спілки й 20 загальних зборів членів НТС, у яких взяли участь близько 100 осіб. На всіх засіданнях президії і бюро секції обговорювались організаційні, культурно-освітні та інші питання. Крім цього було засновано інститут уповноважених НТС при окружних відділах союзу та видано звернення

до усіх спеціалістів губерній, в якому зазначалась необхідність об'єднання всіх науково-технічних сил для проведення ключових завдань і заходів секції [19, с.51].

Проте перші результати діяльності членів НТС не задовольняли очікування керівництва. Лише в Києві та окружних центрах спостерігалась досить жвава робота агропрацівників, був помітний інтерес до спілки і відбувалось залучення до її лав. На місцевому рівні агрономи здебільшого стояли осторонь спілки [4, с.113]. До 1924 р. члени місцевих осередків НТС виявляли низьку активність в організаційній та культурно-освітній роботі [7, с.94].

Однак загалом «втягування» різних спеціалістів у члени НТС успішно проводилось по всій Україні, особливо у місцях де існували центральні оргбюро НТС. На периферії ця робота проводилась на рівні округів і лише з часом дала позитивні наслідки. Найкращі показники відбору кадрів мали місцеві осередки Київщини, Катеринославщини, Донеччини, Одещини і частково Полтавщини та Харківщини, а найгірші – Поділля та Чернігівщини. Станом на 1 липня 1924 р. переважна більшість агроспеціалістів вступила до НТС на Київщині – 316 осіб і Харківщині – 200, а найменше на Чернігівщині – 40.

З початку існування організації вся її діяльність зводилась до роботи президії організаційного бюро НТС. Причому особи, що входили до президії, працювали на громадських засадах. Навіть відповідальні секретарі секцій, які займали свої посади, як основне робоче місце, працювали ще й в інших організаціях, що негативно впливало на виконання їхніх обов'язків. З метою належного фінансування складався кошторис НТС Укрбюро Всєробітземлісу та порушувалось питання перед НКЗС щодо матеріальної допомоги науково-технічним секціям. До 1924 р. фінансові витрати НТС покривались у більшості випадків загальними коштами губернських відділів. Водночас спеціальні внески від членів НТС, встановлені на Київщині, Донеччині і Волині, не давали помітних результатів [13, с.74-77].

1925 р. НТС здійснила розподіл напрямків роботи секції по трьох окремих підсекціях: агрономічній, лісовій та землевпорядній. Об'єднувались вони загальним секретаріатом секцій. Пізніше ця форма управління вичерпала себе. При кожній підсекції стали створювати окремі секретаріат, який безпосередньо підпорядковувався керуючому органу спілки [14, с.19]. До складу Центрального бюро НТС входили: М. Савченко-Більський – відповідальний секретар, І. Батюк, Г. Сизько, Г. Мазуркевич, С. Рауз та інші [19, с.54].

Робота секційних органів НТС відбувалась, зокрема, у формі проведення конференцій агроспеціалістів в округах і районах, загальні

збори в окремих районах або міжрайонні збори в установах і підприємствах. Для економії коштів ці конференції та збори часом сполучались з нарадами і конференціями господарських організацій – агроконференціями, агро-сесіями, агрокурсами, виробничими нарадами [6, с.7]. На агроконференціях члени НТС обговорювали матеріальні, правові та побутові питання роботи агрономів: встановлення оптимальних розмірів заробітної плати, пенсії агрономів та їх родин, організація каси взаємодопомоги НТС, заходи з поліпшення правового та побутового становища агроперсоналу – декретування положень про права та обов'язки агроперсоналу, забезпечення його помешканнями, транспортними засобами, одягом, бібліотеками, приладами для агропропаганди, нормування часу праці та відпочинку, допомога в навчанні дітей агроспеціалістів у вищих освітніх закладах [10, с.6]. Таким чином, вирішення вказаних завдань скеровувалося на задоволення потреб членів НТС.

У 1926-1927 рр. відбулось 53 засідання агросекції Укрбюро НТС на яких розглянули справи, що стосувались тарифної роботи, поліпшення умов праці, відпусток та відпочинку агрономів, конфліктних справ з установами та підприємствами, відзначень роботи агропрацівників та вшанування пам'яті відомих діячів сільського господарства, бюджетних питань, реорганізації сільськогосподарських установ, підприємств та їх апаратів, системи агрообслуговування сільськогосподарського виробництва, агропросвітніх і наукових заходів та інших питань [20, с.64-65].

Значна увага з боку НТС приділялась встановленню зв'язків з місцевими державними, кооперативними та господарськими установами, зокрема у Києві, Харкові, Полтаві, Бахмуті, Катеринославі, Одесі та інших містах. Тут представники НТС брали участь у всіх засіданнях планових комісій, нарадах, з'їздах та конференціях, що скликались місцевими і центральними державними установами [13, с.75]. У Києві та Харкові спілка виявила свою активність у розподілі студентів вищих та технічних шкіл на стажування у відповідній комісії та допомагала своїм членам влаштувати їхніх дітей до вищих шкіл. З метою запобігання безробіття серед працівників сільського та лісового господарства було налагоджено зв'язок з біржою праці та організовано «колективи безробітників» на Київщині та Донеччині. У разі втрати годувальника НТС допомагала вдовам різних спеціалістів отримувати пенсії, підтримуючи відповідні клопотання перед Народним комітетом соціального забезпечення.

Культурно-освітня робота НТС у багатьох регіонах. Вона відбувалася у формі лекцій, доповідей, дискусій з різних соціально-економічних і сільськогосподарських питань у міс-

цевих клубах. В її основі була зацікавленість і самодіяльність селянства, організованого навколо сільських освітніх осередків – товариства «Сільський будинок» та хат-читалень. Крім цього, члени НТС організували тематичні курси для наймитів, працівників радгоспів і лісництв [12, с.12].

У клубах «Всеробітземлісу» 1-2 рази на тиждень зачитувались лекції членів НТС присвячені актуальним сільськогосподарським проблемам. Зокрема, прозвучали доповіді відомого вченого-агронома «Землеустрій та агрономія» О. Щадилова, «Калькуляція продуктивності сільського господарства» і «Принципи землевпорядження» професора П. Попова, «Кооперація й колективізація в сільському господарстві» і «Сівозміна, як причина височини врожайності окремих рослин на основі взаємного впливу» вченого-економіста О. Філіповського [19, с.52].

У багатьох селах агроспеціалісти брали активну участь в організації радянських свят, днів урожаю спілки, влаштовували показові суди над господарями, які погано вели власне господарство [12, с.12]. По всій Україні НТС організувала спеціальні курси і книгозбірні та у різних формах займалася поширенням сільськогосподарських знань серед селянства.

З метою обміну думок між спеціалістами, ознайомленням з досягненнями науки і практики в різних галузях сільського господарства НТС Всеробітземлісу зуміло утворити кілька своїх друкованих органів. У Києві НТС спільно з губернським земельним управлінням у 1923-1926 рр. видавало часопис «Агроном», який виходив за редакцією А.Г. Терниченка. Для популяризації сільськогосподарських знань серед селянства в Катеринославі НТС теж спільно з губернським земельним управлінням та товариством «СільГосп» у 1924-1925 рр. організувало щомісячник «Степове господарство» [13, с.76]. В свою чергу Укрбюро забезпечило видання у 1924-1925 рр. «Земельника» – громадсько-професійного та наукового щомісячника НТС Всеробітземлісу, офіс якого знаходився у місті Харкові. Він існував до жовтня 1925 р., тобто до того часу поки не утворились 3 окремі секції НТС: агрономічна, лісова і землевпорядна. Кожна з них організувала свій друкований орган. Агрономічна секція НТС Всеробітземлісу у 1925-1929 рр. забезпечила вихід вже нового періодичного видання – «Український агроном».

Висновки. Таким чином, громадська робота агрономів УСРР в 1920-х роках у багатьох аспектах була пов'язана з діяльністю Науково-технічної секції Всеробітземлісу. Їй вдалось охопити панівну частину агрономічних працівників і, до певної міри, посісти монополієне становище у сфері громадського життя агрономів. При цьому діяльність НТС відіграла

важливе значення як для агрономів – захищаючи їхні інтереси та виступаючи формою професійної реалізації, так і для селянства – поширюючи сільськогосподарські знання та інше. Подані аспекти порушеної теми не є за-

вершеними, а тому спонукають до подальшого вивчення таких напрямів наукових пошуків, як зокрема взаємодія агрономії з кооперативними організаціями, робота в державних установах тощо.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Абразумова О.М. Громадсько-політична активність українського селянства в період непу: автореферат. канд. історичних наук, спец.: 07.00.01 – історія України [Текст] / О.М. Абразумова. – Черкаси: Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2013. – 20 с.
2. Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.) [Текст] / НАН України. Інститут історії України. – К., 2000. – 208 с.
3. Журба М. Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20-30 рр. XX ст.) [Текст] / М. Журба. – К.: Науковий світ, 2002. – 499 с.
4. Кац П. 5 років профспілки «Всеробітземлісу» на Україні [Текст] / П. Кац // Радянський селянин. – 1925. – № 11. – С. 7-8.
5. Ковган С. Робота НТС на районі [Текст] / С. Ковган // Земельник. – 1925. – № 4-5. – С. 113-116.
6. Красноярузький С. II Пленум всесоюзного ЦБ агросекції [Текст] / С. Красноярузький // Український агроном. – 1928. – № 12. – С. 5-10.
7. Мазуркевич Г. З підсумків роботи конференції НТС у 1924 р. [Текст] / Г. Мазуркевич // Земельник. – 1925. – № 3. – С. 94-95.
8. Марочко В. Справа «Контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві УСРР»: механізм і наслідки терору [Текст] / В. Марочко // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 96-104.
9. Мовчан О. Українські профспілки і Радянська держава в 20-ті роки [Текст] / О. Мовчан. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 278 с.
10. Напередодні Всеукраїнської агроконференції [Текст] // Український агроном. – 1925. – № 1. – С. 5-7.
11. Попов П. Фахівці і професійна спілка [Текст] / П. Попов // Агроном. – 1923. – № 4. – С. 3-5.
12. Савченко-Більський М. Науково-технічна секція при Всеробітземлісі і культосвітня робота на селі [Текст] / М. Савченко-Більський // Сільськогосподарський пролетар. – 1924. – № 17. – С. 11-12.
13. Савченко-Більський М. Робота Науково-Технічних станцій при Всеробітземлісі [Текст] / М. Савченко-Більський // Земельник. – 1924. – № 1. – С. 73-77.
14. Саприкін Ф. Від цехівщини до єдиної виробничої спілки [Текст] / Ф. Саприкін // Земельник. – 1925. – № 6. – С. 16-19.
15. Свистович С.М. Громадські об'єднання України в політиці більшовицького режиму (20–30-х рр. XX ст.): автореферат дис. док. іст. наук.: спеціальність 07.00.01 – Історія України [Текст] / С.М. Свистович. – Донецьк, 2007. – 36 с.
16. Терлецька І. Громадські та громадсько-політичні об'єднання як складові елементи політичної системи сталінізму в Україні наприкінці 20-30-х рр. XX ст. [Текст] / І. Терлецька // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. – 2012. – № 9. – С. 322-328.
17. Шарпаций В.Г. Створення Всеукраїнського агрономічного товариства у 20-х рр.: програма, завдання, персоналії [Текст] / В.Г. Шарпаций // Гілея: науковий вісник. – 2011. – № 8. – С. 134-142.
18. Шляхи розвитку місцевої агрономії [Текст] // Агроном. – 1924. – № 2-3. – С. 97-99.
19. Щадилів О. Еволюція громадсько-професійного агрономічного руху на Україні (продовження) [Текст] / О. Щадилів // Український агроном. – 1928. – № 2-3. – С. 50-61.
20. Щадилів О. Робота Українського Центрального Бюро агросекції спілки сільгоспробтників [Текст] / О. Щадилів // Український агроном. – 1928. – № 2-3. – С. 61-72.

Стаття надійшла до редакції 17.03.2015

REFERENCES:

1. *Abrazumova O.M.* Gromads'ko-polity`chna akty`vnist` ukrayins`kogo selyanstva v period nepu: avtoreferat. kand. istory`chny`x nauk, specz.: 07.00.01 – istoriya Ukrayiny` (). – Cherkasy` : *Cherkas`ky`j nacz. un-t im. B. Xmel`ny`cz`kogo*, 2013. – 20 p.
2. *Ganzha O.I.* Ukrayins`ke selyanstvo v period stanovlennya totalitarnogo rezhy`mu (1917-1927 rr.) (). *NAN Ukrayiny`. Insty`t istoriyi Ukrayiny`*. – K., 2000. – 208 p.
3. *Zhurba M.* Etnonacional`ni ta mizhnarodni aspekty` diyal`nosti gromads`ky`x ob`yednan` ukrayins`kogo sela (20-30 rr. XX st.) (). – K.: *Naukovy`j svit*, 2002. – 499 p.
4. *Kacz P.* 5 rokiv profspilky` «Vserobitzemlisu» na Ukrayini () // *Radyans`ky`j selyany`n*. – 1925. – № 11. – P. 7-8.
5. *Kovgan S.* Robota NTS na rajoni () // *Zemel`ny`k*. – 1925. – № 4-5. – P. 113-116.
6. *Krasnoyaruz`ky`j S.* II plenum vsesoюзного CzB agrosekciyi () // *Ukrayins`ky`j agronom*. – 1928. – № 12. – P. 5-10.
7. *Mazurkevych G.* Z pidsumkiv roboty` konferencij NTS u 1924 r. () // *Zemel`ny`k*. – 1925. – № 3. – P. 94-95.
8. *Marochko V.* Sprava «Kontrevolyucijnoyi shkidny`cz`koyi organizaciyi v sil`s`komu gospodarstvi USRR»: mexanizm i naslidky` teroru () // *Z arxiviv VUCHK-GPU-NKVD-KGB*. – 1998. – № 1/2. – P. 96-104.
9. *Movchan O.* Ukrayins`ki profspilky` i radyans`ka derzhava v 20-ti roky` (). – K.: *Insty`t istoriyi Ukrayiny`*

NAN *Ukrayiny*, 1999. – 278 p.

10. Naperedodni Vseukrayins`koyi agrokonferenciyi () // *Ukrayins`ky`j agronom.* – 1925. – № 1. – P. 5-7.
11. Popov P. Faxivci i profesijna spilka () // *Agronom.* – 1923. – № 4. – P. 3-5.
12. *Savchenko-Bil`s`ky`j M.* Naukovo-texny`chna sekciya pry` Vserlobitzemlisi i kul`t-osvitnya robota na seli () // *Sil`s`ko-gospodars`ky`j proletar.* – 1924. – № 17. – P. 11-12.
13. *Savchenko-Bil`s`ky`j M.* Robota Naukovo-Texnichny`x stancij pry` Vserobitzemlisi () // *Zemel`ny`k.* – 1924. – № 1. – P. 73-77.
14. *Sapry`kin F.* Vid cexivshhy`ny` do yedy`noyi vy`robnny`choyi spilky` () // *Zemel`ny`k.* – 1925. – № 6. – P. 16-19.
15. *Svy`stovy`ch S.M.* Gromads`ki ob`yednannya *Ukrayiny`* v polity`ci bil`shovy`cz`kogo rezhy`mu (20–30-x rr. XX st.): avtoreferat dy`s. dok. ist. nauk.: special`nist` 07.00.01 – *Istoriya Ukrayiny`* (). – Donecz`k, 2007. – 36 p.
16. *Terlec`ka I.* Gromads`ki ta gromads`ko-polity`chni ob`yednannya yak skladovi elementy` polity`chnoyi sy`stemy` stalinizmu v *Ukrayini* napry`kinci 20-30-x rr. XX st. () // *Naukovy`j chasopy`s NPU imeni M.P.Dragomanova.* – 2012. – № 9. – P. 322-328.
17. *Sharpaty`j V.G.* Stvorennya Vseukrayins`kogo agronomichnogo tovary`stva u 20-x rr.: programa, zavdannya, personaliyi () // *Gileya: naukovy`j visny`k.* – 2011. – № 8. – P. 134-142.
18. *Shlyaxy` rozvy`tku miscevoyi agronomiyi* () // *Agronom.* – 1924. – № 2-3. – P. 97-99.
19. *Shhady`liv O.* Evolyuciya gromads`ko-profesijnogo agronomichnogo ruxu na *Ukrayini* (prodovzhennya) () // *Ukrayins`ky`j agronom.* – 1928. – № 2-3. – P. 50-61.
20. *Shhady`liv O.* Robota *Ukrayins`kogo* Central`nogo Byura agrosekciyi spilky` sil`gosprobntny`kiv () // *Ukrayins`ky`j agronom.* – 1928. – № 2-3. – P. 61-72.

Литвиненко Александр Євгенійович – аспірант

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

Адреса: 18000, м. Черкаси, бул. Шевченка, 81

E-mail: myvalencia@rambler.ru

Litvinenko Oleksandr Yevgenijovy`ch – postgraduate

Cherkasy Bohdan Khmelnytsky national university

Address: 81, Shevchenko blvd., Cherkasy, 18000, Ukraine

E-mail: myvalencia@rambler.ru